

KRYSTYNA NIZIO

## PRZEKAZY RĘKOPIŚMIENNE „POLICYI KRÓLESTWA POLSKIEGO” STANISŁAWA ORZECHOWSKIEGO

Znajomość i popularność pism Stanisława Orzechowskiego, tak powszechna wśród szerokich rzesz szlacheckich w wieku XVI była znaczną i w następnych stuleciach. Zmieniało się jedynie podejście do poszczególnych utworów, starano się wydobyć z nich treści zgodne z głoszonymi aktualnie hasłami, potrzebami chwili. Pisarze Oświecenia np. pisali często o Orzechowskim w kontekście rozważań o stylu języka ojczystego, doceniano doskonałą znajomość łaciny autora *Quincunxa*; druga połowa XVIII w. przyniosła nawet tłumaczenia jego niektórych utworów łacińskich na język polski (pióra Aleksandra Zygmunta Włyńskiego)<sup>1</sup>.

To niesłabnące zainteresowanie obejmowało również ostatnie dzieło Orzechowskiego pt. *Polityja Królestwa Polskiego na kształt Arystotelesowych Polityk wypisana i na świat dla dobra pospolitego wydana przez Stanisława Orzechowskiego Okszyca*<sup>2</sup>. Traktat ten, do ostatnich lat uważany za nie drukowany<sup>3</sup>, z przekazów rękopiśmiennych znali dobrze bibliofile i historycy literatury tej miary, jak np. Feliks Bentkowski, Tadeusz Czacki, Józef Maksymilian Ossoliński, Michał Wiszniewski, Józef Andrzej Załuski<sup>4</sup>.

<sup>1</sup> Szerzej o recepcji twórczości S. Orzechowskiego zob.: B. Kosmanowa: *Popularność Stanisława Orzechowskiego w Rzeczypospolitej szlacheckiej (połowa XVI — połowa XVIII wieku)*. „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” T. 22: 1977 s. 75-91; tejże: *Recepcja twórczości Stanisława Orzechowskiego od połowy XVIII do połowy XIX w.* „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” Z. 13: 1977 s. 67-82.

<sup>2</sup> Brzmienie tytułu według rękopisu Biblioteki Czartoryskich sygn. 1358 XVI.

<sup>3</sup> Dopiero w 1975 r. przy konserwacji odkryto w pergaminowej oprawie dzieła Jana Pawła Lancellottiego *Institutiones iuris canonici*. Wenecja 1598 (Bibl. Ossolineum sygn. XVI Qu 11885) karty z początkowej składki A druku *Polityji* z 1565 lub 1566 r. pt. *Politia Królestwa Polskiego na kształt Arystotelesowych Polityk wypisana i na świat dla dobrego pospolitego trzemi knihami wydana przez Stanisława Orzechowskiego Okszyca*. Nie wiadomo, czy druk został ukończony, w każdym razie nakład całości lub części dzieła przez kilkadziesiąt lat służył introligatorom jako makulatura. O szczegółach tego ciekawego odkrycia zob.: B. Górska: *Stanisława Orzechowskiego Polityja Królestwa Polskiego — fragment nieznanego druku z XVI w.* „Ze Skarbcza Kultury” 1976 s. 5-12.

<sup>4</sup> Zob. np. W. A. Maciejowski: *Piśmiennictwo polskie od czasów naj-*

Wysoka ocena patriotycznych treści i bogactwa języka staropolskiego skłoniły w XIX wieku aż dwóch wydawców — Tytusa Działyńskiego w Poznaniu i Żegotę Paulego w Krakowie — do wydania *Policyi* drukiem<sup>5</sup>.

Tytus Działyński pracował prawie równocześnie nad edycją dwóch utworów Orzechowskiego. „Na dowód, iż w naszej niedoli szukamy prawnych konsolacji, załączam tu tekst *Policyi* Orzechowskiego, do której gotuję dość obszerny wstęp” — pisał w roku wydania *Annales* (1854) do Augusta Bielowskiego<sup>6</sup>. Za podstawę wydania wziął Działyński rękopis ze swojej biblioteki BK 540: „Kodeks społeczny éwiartkowy, może nawet własnoręczny Orzechowskiego, który nam służy za podstawę do druku, nie zawiera spisu rozdziałów, obejmuje jednakże takowych 26 w księdze pierwszej, a 11 w księdze drugiej, i taki też był rozkład auto-

dawniejszych aż do roku 1830. T. 2. Warszawa 1852; J. M. Ossoliński: *Żywot i sprawy Stanisława Orzechowskiego*. T. 1-2. Kraków 1851; Józefa Andrzeja Załuskiego biskupa kijowskiego i czernichowskiego *Biblioteka historyków, prawników, polityków i innych autorów polskich lub o Polsce piszących*, z przypisami Józefa Epifaniego Minasowicza kanonika kijowskiego. Nowymi przypisami pomnożył i wydał J. Muczowski, Kraków 1832.

<sup>5</sup> *Policyja Królestwa Polskiego na kształt Arystotelesowych Polityk wypisana i na świat dla dobra pospolitego wydana* przez Stanisława Orzechowskiego Okszyca. Wyd. T. Działyński, Poznań 1859; Stanisława Orzechowskiego *Ziemiańin albo Rozmowa ojca z synem o sprawie Polski*. R. 1565 i *Policyja Królestwa Polskiego na kształt Arystotelesowych Polityk wypisana*. R. 1566 z rękopisu wydana. W Krakowie 1859. Wyd. Ż. Pauli. (*Ziemiańin... niesłusznie przypisany Orzechowskiemu, jest utworem D. Solikowskiego*). Rozdział I i II części pierwszej z rękopisu Biblioteki Czartoryskich 1358 XVI ogłosił Maciejowski, *op. cit.* T. 3 s. 250-251

<sup>6</sup> H. Chłopocka: *Korespondencja Augusta Bielowskiego z Biblioteką Kórnicką w latach 1845 do 1876*. Cz. I. „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” Z. 18: 1980 s. 193, list T. Działyńskiego z Poznania 9 III 1854.

Wspomniany wstęp, nigdy nie ukończony, znajduje się razem z innymi notatkami i materiałami dotyczącymi tego wydania w rękopisie BK 7483. Drowi S. K. Potockiemu zawdzięczam następujące wyjaśnienie w tej sprawie. Działyński przygotowywał dłuższy wstęp, w którym poniosła go żyłka publicystyczna, co mu się często zdarzało, kiedy podejmował temat: tekst XVI-wieczny i odniesienie jego tematyki do czasów współczesnych. Ponieważ chętnie pisane przez siebie teksty pokazywał znajomym „literatom”, a ci nieraz odnosili się do nich krytycznie (szczególnie do antykościelnych wycieczek), Działyński, czuły na krytykę, wielokrotnie owe teksty przerabiał, odkładał wykończenie na później, a w końcu z nich rezygnował. Tak było z *Collectaneami*, podobnie mogło być z *Policyją*.

W obiegu publicznym *Policyja* pojawiła się dopiero w roku 1859, wtedy też dodrukowano kartę tytułową. Stąd bierze się dwojakie podawanie roku wydania: 1854 (zob. *Nowy Korbut* t. 3) i 1859.

O działalności wydawniczej T. Działyńskiego pisali obszernie: S. Bodniak: *Tytus Działyński*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” Z. 1: 1929 s. 13-48; H. Chłopocka: *Edytorstwo naukowe Tytusa Działyńskiego*. „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” Z. 12: 1976 s. 65-91; A. Marciniak: *Rola Tytusa i Jana Działyńskich w rozwoju ośrodka naukowego w Wielkopolsce*. Warszawa 1980. Szczególnie r. III „Dt. „Wydawnictwa kórnickie”.

grafu puławskiego, podzielony jednakże na knihy i gławy jak świadczy Ossoliński (*Wiadomości historyczno-krytyczne*, tom III, część II, pag. 242). Ten sam rozkład znajduję w moim familijnym kodeksie arkuszo- wym z końca XVI wieku, podzielonym także na knihy i gławy, a ten umieszczam tu kursywą, jak się to i w ciągu druku dzieła będzie dla różnienia kodeksów. Trzymać się jednak będziemy głównie starożytnego tekstu wolnego od czeszczyny, zbliżając pisownię naszą do zasad dziś przyjętych”<sup>7</sup>.

Żegota Pauli podstawę swojej edycji opisał bardzo krótko: „Do wydania naszego użyliśmy rękopismu dawnego, który w r. 1628 do Daniela Sigoniusza z Lelowa, doktora i profesora teologii, kanonika katedry krakowskiej, należał oraz drugiego późniejszymi czasy przepisanego, który jako spuścizna po śp. Kajetanie Kwiatkowskim dostał się z daru p. Ludwika z Drewnowskich Młockiej do Biblioteki Towarzystwa Naukowego Krakowskiego”<sup>8</sup>.

Na podstawie dzisiejszego stanu posiadania naszych bibliotek oraz różnych wzmianek w literaturze przedmiotu można sporządzić rejestr rękopisów *Policyi*, które były dostępne (teoretycznie) w połowie XIX w.

1. Rękopis Biblioteki im. Czartoryskich w Krakowie (obecna sygnatura 1358 XVI; 20×27,5 cm; s. 174). Przekaz XVI-wieczny uważany za autograf. Zakupiony przez Czartoryskich wraz z całą biblioteką porycką po Tadeuszu Czackim w 1819 r. W latach 1854 - 1859 znajdował się ze zbiorami Czartoryskich w Paryżu. Część pierwsza rękopisu składa się z 26 rozdziałów, część druga z 11. Manuskrypt zawiera spis rozdziałów. Tytuł: *Policyja Królestwa Polskiego na kształt Arystotelesowych Polityk wypisana i na świat dla dobrego pospolitego wydana przez Stanisława Orzechowskiego Okszyca*<sup>9</sup>.

<sup>7</sup> *Policyja Królestwa Polskiego...* Wyd. T. Działyński, uwaga wydawcy na s. 11.

Działyński pomylił się w tych wyjaśnieniach. Kodeks ćwiartkowy (BK 540) ma 31 rozdziałów w części pierwszej i 11 w części drugiej. Wydawca nie kursywą, a *petitem* umieścił rozdział VIII z rękopisu „arkuszonego” — BK 285 na s. 19 i 20 swojego wydania. Spis rozdziałów przy wydaniu Działyńskiego pochodzi też z rękopisu „arkuszonego” i nie jest on adekwatny do zawartości ogłoszonego tekstu, gdyż między rękopisami zachodzą istotne różnice w części pierwszej, o czym niżej.

<sup>8</sup> *Ziemiannin... i Policyja Królestwa Polskiego...*, wstęp wydawcy s. III - IV. Biblioteka PAN w Krakowie, spadkobierca zbiorów TNK, tego egzemplarza nie posiada. Znajdujący się tam rękopis *Policyi* pochodzi z Kórnika, o czym niżej. Do papierów po Ludwice z Drewnowskich Młockiej z powodu przeprowadzki Archiwum PAN w Krakowie nie udało się na razie dotrzeć.

<sup>9</sup> Egzemplarz ten opisał i treść wyłożył Ossoliński, *op. cit.*, przypisy do cz. II s. 242 - 245. Opisał go także i z niego przedrukował fragmenty Maciejowski, *op. cit.* T. 3 s. 145 - 151. Można twierdzić, że to jest ten sam rękopis, o którym pisze Załuski — zob. punkt 8. w tekście. Za autograf uważa się go na podstawie wypowiedzi J. Załuskiego i T. Czackiego. Prawdopodobnie mamy do czynienia jeżeli nie z autografem, to przynajmniej z egzemplarzem autoryzowa-

2. Rękopis Biblioteki Czartoryskich (obecna sygnatura 2345 II; 16×19 cm; s. 329)<sup>10</sup>. Jest to niestaranna kopia rękopisu Bibl. Czart. 1358 XVI z końca XVIII lub samego początku XIX w.<sup>11</sup> Podział na części, ilość rozdziałów, tytuł — jak wyżej.

3. Rękopis Biblioteki Kórnickiej (obecna sygnatura BK 540; 16,5×21 cm; s. 210) z końca XVI lub samego początku XVII w. Bliżej nieznaney proveniencji. Kopia zewnętrznie wykonana starannie, jakościowo mierna. Liczne opuszczenia wyrazów, zniekształcenia wypaczają sens zdań i świadczą albo o niedokładności podstawy wziętej do kopiowania, albo o daleko idącej nieuwadze, żeby nie powiedzieć braku kompetencji, kopisty. Część pierwsza składa się z 31 rozdziałów, druga — z 11. Nie zawiera spisu rozdziałów. Tytuł: *Policyja Królestwa Polskiego na kształt Arystotelesowych [!] Polityk wypisana i na świat dla dobrego pospolitego trzemi księgami* [podkreślenie moje — K.N.] *wydana*.

4. Rękopis Biblioteki Kórnickiej (obecna sygnatura BK 285; 22,5×33,5 cm; na kartach 73 - 108), przekaz XVII-wieczny. Niegdyś własność Marcina Działyńskiego, starosty nakielskiego, zmarłego w 1746 r.<sup>12</sup> *Policyja* jest tylko jednym z wielu tekstów zawartych w tym kodeksie. Przekaz niekompletny, zaniechano przepisywania po trzecim rozdziale części drugiej. Tekst prawie identyczny z tekstem egzemplarza Bibl. Czart. 1358 XVI. Część pierwsza składa się z 26 rozdziałów. Tytuł: *Policyja Arystotelesowa przez Stanisława Orzechowskiego Roksolana z pilnością spisana*.

5. Rękopis Biblioteki PAN w Krakowie (obecna sygnatura 1256; 18,5×26 cm; k. 40). XIX-wieczny odpis rękopisu BK 540. Egzemplarz nieoprawny. Podarował go Towarzystwu Naukowemu Krakowskiemu

---

nym. Rękopis niewątpliwie powstał w XVI w.; filigran podobny do: E. Laucevičius: *Popierius Lietuvoje XV - XVIII a.* Vilnius 1967 nr 3394 i 3395 (papiernia nie oznaczona) z lat 1561 - 1571. Zagadnienie autografów Orzechowskiego, w tym autografów *Policyi*, wymaga osobnego studium. W tym artykule ograniczam się do omówienia wszystkich znanych i dostępnych rękopisów *Policyi*, zasygnalizowania ich wzajemnego stosunku i stosunku do edycji z 1565 (1566) i obu edycji z 1859 r.

<sup>10</sup> I ten rękopis wymienia, powołując się na bibliotekarza biblioteki poryckiej, później puławskiej, Ł. Gołębiowskiego Ossoliński, *op. cit.* s. 254.

<sup>11</sup> Porównałam ze sobą całe teksty lub ich części. Całość: rękopis Bibl. Czart. 1358 XVI i BK 285; BK 540 i BK 285; rkps BK 540 i edycja T. Działyńskiego. Częściowo: edycja T. Działyńskiego i edycja Ż. Paulego; edycja T. Działyńskiego i rkps BK 285; rkps BK 540 i rkps Bibl. PAN w Krakowie 1256; rkps Bibl. Czart. 1358 XVI i Bibl. Czart. 2345 II; rkps Bibl. Czart. 1358 XVI i Bibl. Nar. 6817 II; opublikowany przez B. Górską fragment druku z 1565 (1566) r. i odpowiednie partie rękopisów BK 540, BK 285, Bibl. Czart. 1358 XVI.

<sup>12</sup> Do tego egzemplarza należy przypisać słowa T. Działyńskiego: „Sądziłem więc, iż poniekąd ciąży na mnie obowiązek podania do druku *Policyi polskiej* Orzechowskiego od wieków zaległej w skarbcu domu mojego”. Nie wydany wstęp do *Policyi* rkps BK 2483 luźne.

Tytus Działyński w 1859 r.<sup>13</sup> Prawdopodobnie sporządzono go w Kórniku dla celów wydawniczych<sup>14</sup>. Część pierwsza — 31, część druga — 11 rozdziałów; nie zawiera spisu rozdziałów. Tytuł: *Polityka [!] czyli o rządzie Królestwa Polskiego przez Stanisława Okszyca Orzechowskiego dzieło w rękopiśmie 1566 nigdy nie drukowane.*

6. Rękopis Biblioteki Narodowej (obecna sygnatura II 6817; 20×32 cm; k. II, 57) odpis z końca XVIII lub początku XIX w. Skopiowany dla Biblioteki Radziwiłłów w Nieświeżu. Pismo trzech rąk<sup>15</sup>. Tekst bardzo zbliżony do Bibl. Czart. 1358 XVI. Część pierwsza 26, druga 11 rozdziałów. Posiada spis rozdziałów. Tytuł: *Polityja Królestwa Polskiego na kształt Arystotelesowych Polityk wypisana i na świat dla dobrego popolitego wydana przez Stanisława Orzechowskiego Okszyca.* Można go identyfikować z egzemplarzem po Kajetanie Kwiatkowskim, z którego korzystał Żegota Pauli<sup>16</sup>.

7. Rękopis w 1628 r. należący do Daniela Sigoniusza z Lelowa. Część pierwsza 31, część druga 11 rozdziałów. Nie posiadał spisu rozdziałów.

8. Rękopis, którego właścicielem był Józef Andrzej Załuski:

Tenże [Orzechowski] też Policyją Królestwa Polskiego

Pisał, na kształt Polityk Arystotelesesa.

W wsi dziedzicznej Zurowcu pięć set sześćdziesiąt sześć.

To dzieło Zygmuntowi, co go zwa Augustem,

Przypisał, na dwie części ono podzieliwszy.

Część pierwsza dwadzieścia sześć, druga jedynaście

Książ ma. Obie autora ręką napisane.

Drukiem nigdy nie wyszły: mam je w rękopiśmie<sup>17</sup>

<sup>13</sup> Rkps Bibl. PAN w Krakowie sygn. 3697 pt. *Spis darów w r. 1859 przez c.k. Towarzystwo Naukowe Krakowskie otrzymanych* na s. 5 nr liczbowy 149, liczba 324; pod datą 4 VIII czytamy: „Działyński hr. Tytus, Orzechowski, *Polityja Królestwa Polskiego*”. W rubryce „Uwagi”: „Odebrałem. Seredyński”.

<sup>14</sup> Mógł być wykonany przez ówczesnego bibliotekarza kórnickiego Jana Nepomucena Romanowskiego. (Zwrócił mi na to uwagę dr S. K. Potocki). Porównanie około połowy tekstu obu rękopisów wykazało zbieżność, poza małymi odchyleniami, które można położyć na karb kopisty. Ważna jest także zbieżność błędów. Np. wiersz trzeci od początku posłowania „Ku przyjaźliwemu czytelnikowi”: rkps Bibl. Czart. 1358 XVI. Bibl. Czart. 2345 II „z radością”, BK 540 i Bibl. PAN 1256 „żądoscin” [!]. W BK 540 na skutek uszkodzenia prawego górnego rogu karty nie ma liczby porządkowej ni tytułiku przy rozdziale XI części drugiej. Kopista rękopisu PAN 1256 nie zauważył tego i przepisał rozdziały X i XI w ciągłości jako jeden. Tak więc na pierwszy rzut oka w rękopisie Bibl. PAN w Krakowie sygn. 1256 część druga *Policyi* składa się nie z jedenastu, a z dziesięciu rozdziałów.

<sup>15</sup> Ręka I: k. 1 - 13v, 45 - 55v; ręka II: k. 14 - 25v, 35 - 42v; ręka III: k. 26 - 34v, 43 - 44v.

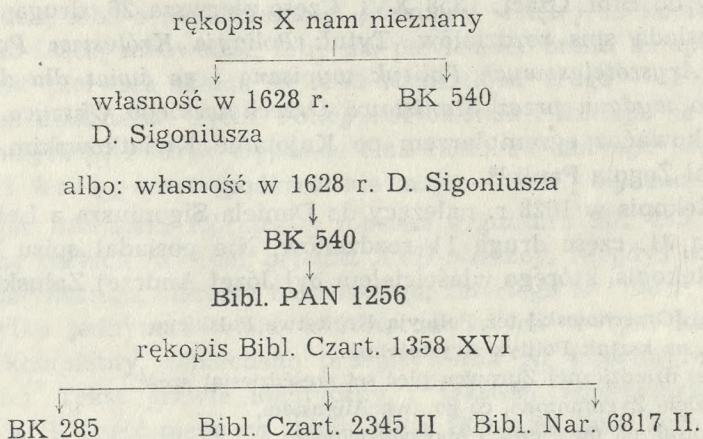
<sup>16</sup> Powiązanie tego rękopisu z Kajetanem Kwiatkowskim, bibliotekarzem ks. Dominika Radziwiłła w Nieświeżu w latach 1804 - 1810, oraz pismo pozwalają przesunąć jego powstanie na początek XIX w.

<sup>17</sup> Załuski, *op. cit.* s. 122. O tym egzemplarzu wspomina także, powołując się na katalog Biblioteki Załuskich Janowskiego, Ossoliński, *op. cit.*, przypisy do cz. II s. 242.

Można go identyfikować z rękopisem od Tadeusza Czackiego Bibl. Czart. 1358 XVI<sup>18</sup>.

9. Rękopis przekładu na łacinę *Policyi*, który z pewnymi zastrzeżeniami, ale bardzo wyraźnie zapowiada autor w *Liście do Jana Franciszka Commendoniego o sobie samym*, zwanym także *Autobiografią* S. Orzechowskiego. Widział go w bibliotece biskupów warmińskich w Heilsbergu (Lidzbarku) Tadeusz Czacki<sup>19</sup>.

Prawdopodobna filiacja rękopisów:



Biorąc pod uwagę ilość rozdziałów pierwszej części *Policyi* rękopisy można podzielić na dwie redakcje A i B.

<sup>18</sup> Nie notuje tego rękopisu J. Korzeniowski: *Zapiski z rękopisów Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu i innych bibliotek petersburskich. Sprawozdanie z podróży naukowych odbytych w 1891-1892 i w 1907 r.* Kraków 1910. Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce t. XI. Prawdopodobnie jeszcze przed wywiezieniem Biblioteki Załuskich do Petersburga trafił on do rąk Tadeusza Czackiego w czasie jego bibliofilsko-kolekcjonerskich podróży po kraju.

<sup>19</sup> Świadcstwo Czackiego o tym rękopisie zob. przyp. 28. Świadcstwo Orzechowskiego: „Mam oto teraz w rękę *Policyję Królestwa Polskiego* napisaną na wzór ksiąg *Polityki* Arystotelesa. W książce tej bronię prymatu naszego arcybiskupstwa gnieźnieńskiego przeciwko wrogom. [...] Dzieło to ze wszech miar zasługujące na to, byś je poznał, przełożę, jeśli rozkażesz [podkreślenie moje — K. N.], z języka polskiego na łacinę, gdy tylko znajdę więcej wolnego czasu. Jest to dzieło urozmaicone i wielostronnie ujęte, zrodzone z najgłębszej filozofii nie tylko arystotelesowskiej, ale i z naszej katolickiej. Obawiam się jednak, czy zdołam je, tak jak chcę i powinienem przełożyć dla Ciebie na łacinę. Spróbuję wszakże [podkreślenie moje — K. N.] i przekonam się, co ramiona unieść zdołają, a w czym siły odmówią. Ciebie zaś proszę, byś radami swymi doprowadził mnie kiedyś do pokoju i odpoczynku, usunąwszy przyczynę mych trosk”. S. Orzechowski: *Wybór pism*. Oprac. J. Starnawski. Wrocław 1971 s. 640.

Kardynał Jan Franciszek Commendonni w latach 1563-1565 i 1571-1573 był nuncjuszem papieskim w Polsce.

Redakcja A: część pierwsza zawiera 31 rozdziałów, część druga — 11. Rękopisy nie mają spisu rozdziałów. Należą tu: BK 540, Bibl. PAN 1256 i rękopis należący do Daniela Sigoniusza z Lelowa.

Redakcja B: część pierwsza zawiera 26 rozdziałów, część druga — 11. Rękopisy mają spis rozdziałów. Należą tu: 1358 XVI i 2345 II Bibl. Czart., BK 285 i Bibl. Nar. 6817 II.

Cbjętość rękopisów przedstawia się następująco <sup>20</sup>:

|                       |   |
|-----------------------|---|
| BK 540                | cz. I ok. 103 000 znaków; cz. II. ok. 50.000. |
| Bibl. PAN 1256        | cz. I ok. 103 000 znaków; cz. II. ok. 50.000. |
| Bibl. Czart. 1358 XVI | cz. I. ok. 94 000 znaków; cz. II. ok. 50 000. |
| BK 285                | cz. I. ok. 94 000 znaków; —                   |
| Bibl. Nar. 6817 II    | cz. I. ok. 94 000 znaków; cz. II. ok. 48 000. |

Te same obliczenia dla edycji:

Edycja T. Działyńskiego: cz. I ok. 98 000 znaków; cz. II. ok. 48 000 <sup>21</sup>.

Edycja Ż. Paulego: cz. I. ok. 100 000 znaków; cz. II. ok. 49 000.

Z dalszych porównań wyłączamy drugą część utworu, ponieważ nie występują tam żadne istotne różnice między rękopisami.

Stosunek rozdziałów części pierwszej redakcji A (dłuższej) do redakcji B (krótszej) przedstawia się następująco (na pierwszym miejscu redakcja A):

<sup>20</sup> Na podstawie następujących obliczeń: przeciętna znaków w wersji w danym rozdziale (kodeksu lub druku)  $\times$  ilość wersów w rozdziale. Suma tych wyników. Dane dotyczące druków są dokładniejsze. W rękopisach ze względu na różnorodną rozciągłość pisma (nawet na poszczególnych stronach) trudno uzyskać wysoki stopień dokładności. Z powodu wybitnie nierównego charakteru pisma zrezygnowano z obliczeń w rękopisie Bibl. Czart. 2345 II. Ważne jednak, że pomiędzy poszczególnymi rękopisami tych samych redakcji wyniki obliczeń dla poszczególnych rozdziałów zgadzają się przeważnie z dokładnością 100-200 znaków, a suma końcowa poszczególnych części w granicach 1000-2000 znaków.

<sup>21</sup> W stosunku do podstawy wydania (BK 540) T. Działyński wprowadził wiele drobnych zmian i uzupełnień. Przeważnie korektury zgadzają się z wersją rękopisu BK 285. Od rozdziału IV części drugiej (brak tekstu od tego miejsca w BK 285) jest ich mniej. W kilku wypadkach poprawki w edycji T. Działyńskiego są zgodne jedynie z wydaniem Ż. Paulego. Np. rozdział X części drugiej: rkps BK 540 (s. 201 w. 6d.) i Bibl. Czart. 1358 XVI: „to jest cząstka myta i łakomstwo swete”. Edycja Działyńskiego (s. 101 w. 9d.) i Ż. Paulego (s. 178 w. 14g.): „to jest chęć:ka myta i łakomstwo świata”.

Rękopis Bibl. Czart. 1358 XVI Działyński mógł znać z autopsji, przy wydaniu jednak się nim nie posługiwał. W rękopisie BK 7483 zachowały się odbite na kalce trzy fragmenty z rękopisu Bibl. Czart. 1358 XVI: karta tytułowa, początek listu dedykacyjnego do króla i posłowie „Ku przyjaźliwemu czytelnikowi”. Wykonał je w Paryżu Adam Piliński, o czym świadczy jego odręczna notatka skierowana do Antoniego Rutkowskiego, bibliotekarza w Hotelu Lambert w latach 1854-1866: „Zostawiam ci tę kalkę zdjętą z rękopismu Stanisława Orzechowskiego. Staralem się odrobić jak najlepiej, spodziewam się, że będziesz zadowolony, jak i osoba, dla której jest przeznaczona. [...] 24 IV 1859”.

- r. I, II, III, IV, V, VI = r. I, II,  
 III, IV, V, VI;  
 r. VII, VIII, IX = r. VII;  
 r. X, XI, XII = r. VIII, IX, X;  
 r. XIII, XIV, XV = r. XI;  
 r. XVI, XVII, XVIII, XIX, XX = r. XII, XIII,  
 XIV, XV, XVI;  
 r. XXI, XXII = r. XVII;  
 r. XXIII, XXIV, XXV = r. XVIII, XIX, XX;  
 r. XXVI = r. XXI (nieco skrócony);  
 r. XXVII, XXVIII, XXIX, XXX, XXXI = r.  
 XXII, XXIII, XXIV, XXV, XXVI.

Różnice wynikły z następujących zmian. Trzy rozdziały redakcji A: r. VII. „Królestwo między Policyjami najlepsza Policyja jest”, r. VIII. „Stan Królestwa Polskiego” i r. IX. „Zwierzchność Korony Polskiej która jest” zredukowano do kilku zdań przy końcu rozdziału VII redakcji B zatytułowanego „Królestwo między innymi Policyjami najlepsza Policyja jest”. Objętość porównywanych partii tekstu w redakcji B zmniejszyła się dwukrotnie (z ok. 5000 znaków do ok. 2500 znaków).

Trzy rozdziały redakcji A: r. XIII. „Lichwa do pieniędzy droga prosta jest”, r. XIV. „Które płyty pieniężne lichwą nie są” i r. XV. „Czemu Policyja Polska na kapłanie, na królu, na szlachcie dziedzicznym prawem wszystka usiadła” zostały mechanicznie złączone w r. XI. redakcji B: „Lichwa co jest, a czemu dobremu a cnotliwemu człowiekowi nie jest przystojna”. Niezbyt wielkie korektury treści i stylu zmniejszyły objętość tego rozdziału w porównaniu do tamtych trzech o około 1000 znaków.

Absolutnie mechanicznie, bez jakichkolwiek zmian połączono dwa rozdziały redakcji A: r. XXI. „Jako filozofy i Kacerze do Kościoła przywodzi mamy”, r. XXII. „Zwierzchność kapłańska najwyższą zwierzchnością nade wszezi na świecie jest” w jeden rozdział XVII. redakcji B: „Jako filozofy i kacerze do Kościoła przywracać mamy a iż bez filozofiej ani jej rozumieć tajemnic Pisma Ś. ani zwierzchności królewskiej znać dobrze możemy”.

Pięćdziesiąt pięć końcowych wierszy rozdziału XXVI („Arystotelesa i innych filozofow pogańskich wielka jest potrzeba w Kościele chrześcijańskim”), zawierających silne antykacerskie akcenty, zredukowano do sześciu wierszy w rozdziale XXI redakcji B.

Charakter zmian: łączenie kilku rozdziałów w jeden, usuwanie fragmentów, poprawki stylistyczne, wskazuje raczej na to, że dokonał ich autor.

Wszystkie wyszczególnione wyżej polskie rękopisy *Policyi* obu redakcji składają się z dwóch części. Tymczasem rękopis BK 540 i szesna-

stowieczny druk mają w tytule: *Policyja* [...] *trzema księgami wydana* [...] O trzech księgach mówi też wyraźnie list autora do Tomasza Płazy. „Przy tym oznajmuję W. M., że posłałem do Łazarza ku druku *Politią Królestwa Polskiego* na trzy knihi rozdzieloną. Proszę, chciej ją W. M. widzieć i poprawić, jeśliżebym się w czym pobłudziło. [...] Ku tym *Politiom* pisaniu przywodzi mię zgotowany jawnie nam Polakom upadek, ku któremu nas kacerzowie oślepi ślepi wiodą”. I w dopisku do listu: „Rozdzieliłem *Politią* tę na troje księgi. W pierwszych księgach okazuje się natura, to jest *essentia* królestwa polskiego tego, w których my się, my Polacy, z dziadów i pradziadów porodzili, w drugich księgach dowodnie się to pokazuje, czym ta *Politia* polska wszystko się kazi i ginie, jakoż pewnie zginie. W trzecich księgach pokazuje się, jakoby mogła być ratowana i czego by ku zdrowiu swemu potrzebowała etc.”<sup>22</sup>

Pewne wyjaśnienia, co się stało z trzecią częścią i połową drugiej, zawiera list dedykacyjny do króla i postowie do *Policyi*. „Pisałem Najjaśniejszy a M[ilościwy Królu *Policyję Królestwa Polskiego* na kształt ślawnych onych i ode wszęgo świata uwielbionych Arystotelesowych *Polityk* na troje księgi rozdzieloną. W pierwszych księgach pokazuje się we wszystkich członkach swych stan [i] ciało Królestwa Polskiego, tak jako ono od Chabrego Bolesława pierwszego króla polskiego przez wszystkie króle polskie do chwalebnych rąk Waszej Królewskiej M[ości] przyszło. We wtorych księgach pokazuje się przyczyna odmiany ciała tego polskiego, za którą to przyczyną Królestwo Polskie ku skończeniu swemu już idzie, ale do połowicy przyszedwszy ksiąg tych, w których mając wszystko pogotowiu [podkreślenie moje — K. N.] stananiem musiał, ani dalej postąpić bez osobliwego rozkazanania [podkreślenie moje — K. N.] Waszej Królewskiej M[ości], które gdy będę miał, i w tych wtorych księgach za pomocą Boską pokazać jaśnie tej odmiany Królestwa Polskiego przyczyna [!]. I trzecie też księgi tejże *Policyi* za rozkazaniem Waszej K[rólewskiej] M[ości] koniecznie się wyprawią” [podkreślenie moje — K. N.]<sup>23</sup>.

„Ale iż prawda ludziom u nas w Polsce dzisiaj przykra jest, a kacerska nieprawda silno się u nas zmocniła, ustąpić na ten czas muszę czasom enocie nieprzyjaźliwym, czekając rozkazanania urzędu wyższego, za którym nic niemieszkając wydam ku czytaniu tobie to, com przy sobie doma zadzierzał. A wszakoż jeśliż ostatka tobie tej *Policyi* czasom folgując nie wydam, wiedz o tym, iż to po śmierci mojej doma u mnie w Żurowicach w przemyskiej ziemi najdziesz i to czytać będziesz, czegoć teraz za żywota swego grzbietowi swemu folgując nie posyłam. A z tym

<sup>22</sup> Orichoviana. Opera inedita et epistulae Stanislai Orzechowski. 1543 - 1566. Vol. 1. Edidit Dr Ioseph Korzeniowski. Cracoviae 1891 s. 604 - 605.

<sup>23</sup> Rkps Bibl. Czart. 1358 XVI s. 11.

bądź na mię łaskaw, a to wdzięcznie ode mnie przyjmij, coć na ten czas ku twemu dobremu dawam. Dan z Żurowic w ojczystej wiosce mojej. XV die Aprilis Lata Bożego 1566”<sup>24</sup>.

Mimo zapowiedzi w liście do Płazy i tytule druku trzech ksiąg list dedykacyjny i posłowie z góry wykluczają udostępnienie czytelnikowi całości dzieła ukazując przyczyny. Brak jakiegokolwiek materialnego śladu trzeciej części *Policyi* i słowa Orzechowskiego o drugiej: „mając wszystko pogotowiu”, zaś o trzeciej: „I trzecie też księgi [...] koniecznie się wyprawia” — w czasie przyszłym, każą wątpić w jej istnienie, przynajmniej w formie gotowej do druku<sup>25</sup>.

Recepta na ratowanie ojczyzny wymierzona przede wszystkim w „ka-cerską nieprawdę” i jej wyznawców była prawdopodobnie bardzo radykalna. Zdecydowana aprobata króla miała skutecznie ochronić autora i umożliwić ogłoszenie całego dzieła. Do druku posłano redakcję B, nieco poprawioną i złagodzoną. Trzeba jednak stwierdzić, że poprawki miały charakter zabiegów powierzchownych i nie łagodziły ostrej, polemicznej treści utworu, ani nie zmieniały wyraźnych intencji autora. Nic więc dziwnego, że nie obroniły *Policyi*. Nie przesądzając ostatecznie zagadnienia, czy trzecia księga istniała, czy nie, należy się zgodzić z wnioskami B. Górskiej, że wpływowe kręgi różnowierców na dworze Zygmunta Augusta spowodowały przerwanie druku lub wycofanie gotowego nakładu<sup>26</sup>.

W dalszym ciągu niejasną pozostaje sprawa autografu *Policyi* w przekładzie na łacinę. J. Starnawski uważa, że Orzechowski nie zrealizował swojego zamiaru<sup>27</sup>. Słuszniejsza wydaje się opinia B. Kosmanowej, że rękopis tłumaczenia jednak istniał<sup>28</sup>. Stanowisko to popiera jeszcze jed-

<sup>24</sup> „Ku przyjaźliwemu czytelnikowi” rkps BK 540 s. 208 - 209. W rękopisie Bibl. Czart. 1358 XVI tekst nieco odmienny: „wydam ku czytaniu tobie to, com doma przy sobie zadzierzał. A wszakoż to wiedz, iż to po śmierci mojej doma znajdziesz u mnie i to czytać będziesz, czegoć teraz za żywota swego grzbietowi swemu folgując nie posyłam. A z tym bądź na mię łaskaw a to wdzięcznie ode mnie przyjmij, coć na ten czas ku twemu dobremu dawan”.

<sup>25</sup> Rozumiejąc „wyprawić” wg *Słownika języka polskiego* S. B. Lindego (por. hasło) jako wyłożyć, wyluszczyć i „koniecznie” wg *Słownika polszczyzny XVI w.* (por. hasło) w znaczeniu nawiązującym do znaczenia wyrazu „koniec”=’w końcu, po długich przygotowaniach, próbach’. List do Płazy (1565) jest o rok wcześniejszy od listu dedykacyjnego (1566).

<sup>26</sup> B. Górską, *op. cit.* s. 7.

<sup>27</sup> Orzechowski: *Wybór pism* s. 640, przyp. 47.

<sup>28</sup> Kosmanowa: *Recepcja twórczości...* s. 77 - 78. Autorka powołuje się tam na przyp. 1323 do s. 83 t. 2 dzieła T. Czackiego *O litewskich i polskich prawach*. Warszawa 1801: „Stanisław Orzechowski [...] w dziele, którego autograf polski u mnie a łaciński w Heilsbergu pod tytułem *Policyja Królestwa Polskiego* [...]”.

Trzeba jednak jeszcze raz zacytować Orzechowskiego, choć wypowiedź ta osłabia nieco hipotezę o istnieniu łacińskiego przekładu: „Wyszłość niejedno z me-

na wypowiedź T. Czackiego z 1796 r., którą zanotował własnoręcznie na k. 5 rękopisu Bibl. Czart. 1358 XVI: „Podobny łaciński autograf równie z podpisem autora jest w Heilsbergu w bibliotece biskupów warmińskich”. Prawdopodobnie autor dokonał przekładu *Policyi* na łacinę dla kardynała Commendoniego licząc potrosze na jego wpływy w Stolicy Apostolskiej, które mogły pomóc „usunąć przyczynę trosk”, tj. załatwić sprawy związane z małżeństwem Orzechowskiego<sup>29</sup>. Innych śladów tego rękopisu, poza świadectwem Czackiego, nie znamy.

Wstępne badania istniejących kodeksów rękopiśmiennych i edycji *Policyi* nasuwają następujące wnioski.

W XVI w. istniały dwie redakcje *Policyi* (A i B). W księdze pierwszej między redakcjami zachodzą istotne różnice.

Redakcja A była pierwotna, wcześniejsza. Redakcja B powstała w toku poprawiania dzieła, usuwania zbyt rażących ataków na reformację i jej wyznawców. Poprawek dokonał autor, może z radą i pomocą Tomasza Płazy.

Redakcja B była częściej przepisywana, bardziej znana. Posłużyła za podstawę druku w 1565 (1566) r. Natomiast obaj wydawcy w XIX w. za podstawę swoich edycji przyjęli redakcję A, prawdopodobnie ze względu na jej ostrzejszy charakter.

Teksty w obrębie poszczególnych redakcji (przyjmując za podstawę dla A BK 540, dla B Bibl. Czart. 1358 XVI) są identyczne albo bardzo sobie bliskie.

Porównanie edycji T. Działyńskiego z edycją Ż. Paulego wykazuje znaczną bliskość podstawowych rękopisów, którymi się posługiwali: BK 540 i rękopis należący do Daniela Sigoniusza. Ten ostatni był staranniejszy, z mniejszą ilością błędów kopisty, wolny od skrótów i opuszczeń.

Po przeszło stu dwudziestu latach od ostatniego wydania można postulować nową, poprawną edycję *Policyi* Stanisława Orzechowskiego w oparciu o obie redakcje.

---

go pióra, wszakże pospolicie w ojczystym języku. Między tymi trzema czoło *Policyja Królestwa Polskiego*, to jest skład Rzeczypospolitej naszej, dzieło w swej treści arcyważne, w którym wzór Arystotelesowego naśladowuję. Posłużyłbym Ci się nim, gdybyś nasz język rozumiał. Co było łacińskiego poszło albo do Niemiec pod prasę, albo do księgarń na sprzedaż. W domu pozostała sama jedna *Apologia za Quinquaxem* do podkanclerza Piotra Myszkowskiego”. List S. Orzechowskiego do Dudycza z Baranczyc 12 IV 1566 r. Ossoliński, *op. cit.* Przypisy do cz. II s. 326. Tłumaczenie J. M. Ossolińskiego.

<sup>29</sup> Zob. przyp. 19. Cytowany wyżej list do Commendoniego datowany z Radymna 10 XII 1564 r.

THE MANUSCRIPT COPIES  
OF STANISŁAW ORZECZOWSKI'S „POLICYJA KRÓLESTWA POLSKIEGO”  
(THE POLITICS OF THE KINGDOM OF POLAND)

Summary

Stanisław Orzechowski's last work *Policyja Królestwa Polskiego na kształt Arystotelesowych Polityk wypisana...* (The Politics of the Kingdom of Poland Written After the Example of Aristotle's Politics...) — for a long time considered as not printed (its printing of 1565 or 1566 was suspended and all the copies were withdrawn) — was spread by means of its numerous handwritten copies up to the 19th century. In 1859 this work was published by the two editors: Tytus Działyński in Poznań and Żegota Pauli in Cracow, separately. Działyński's edition was based on two manuscripts from his Kórnik library (no. 540 — the basis of the edition and no. 285 — to complement the previous). The basis of Pauli's edition was the manuscript (now lost) which in 1628 belonged to Daniel Sigonius of Lelów, canon of the Cracow cathedral; Pauli used also another manuscript, from the Radziwiłł Library (today the National Library, no. 6817 II). Besides these above-mentioned manuscripts of this work, in the Polish libraries are the other three still extant: two of them in the Czartoryski Library (no. 1358 XVI, considered to be the autograph, and no. 2345 II — a copy of the previous) and one in the Polish Academy of Sciences Cracow Library (a copy of the Kórnik Library MS 540).

The collation of all these manuscripts indicates they were written in two wordings: the earlier (A) — the Kórnik Libr. no. 540, the PASC. Cracow Libr. no. 1256 and Daniel Sigonius's MS; the later (B) — the two MSS from the Czartoryski Libr., the National Libr. no. 6817 II and the Kórnik Libr. no. 285.

This classification has been based on the number and arrangement of chapters in the first book of *Policyja...* (31 chapters in the wording A, 26 in the B).

The difference between the two wordings was noticed by 19th-century editors, but they didn't make a sufficient use of it. Now, this difference should be a point of departure for a new critical edition of Stanisław Orzechowski's *Policyja*.